

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:372.8:37.01 (575.2)(043.3)

Черикчиева Гулмира Мейманбековна

**ОРТО МЕКТЕПТЕГИ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК
ШАРТТАРЫ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: Чыманов Женишбек педагогика илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: педагогика илимдеринин доктору, профессор,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык ишти коргоо 2024-жылдын __ ____ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.23.673 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, 10-кичи району, Т. Саманчин көчөсү 10а.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/132-iro-djs-est>.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Илимий китепканасынан (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көчөсү, 51), жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (дареги: Бишкек ш., Фрунзе к., 547) жана КР Президентине караштуу УАКтын сайтынан таанышууга болот (<https://vak.kg/>).

Автореферат 2024-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Омурбаева Д.К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тилин эне тили катары өзүнчө предмет болуп окутулушунун тарыхы бир кылымдан ашты. Кыргыз тилин окутуу октябрь революциясына чейин башталып (И. Арабаев, Х. Сарсекеев. “Алиппе жаки төтө окуу” китеби, 1911-жыл), Совет мезгилинде жүргүзүлүп, эгемендикке эл болгондон кийин да улантылып келет. Бул процесс кыргыз эли барында, Кыргыз Республикасы турганда окутула берүүчү коомдук-социалдык мыйзамдуу көрүнүш катары жүрө бермекчи.

Окутуу-үйрөтүү боюнча жүз жылдан ашык тарыхы бар кыргыз тилин окутуу процесси мезгилдин суроо-талаптарына жараша айрым өзгөрүүлөргө, толуктоолорго дуушар болуп, жакшыруу, өркүндөө багытындагы иш-аракеттер талашсыз жүрүп келет да окутуунун мазмуну менен окутуунун формасы олуттуу өзгөрүүлөргө ээ болбостон, негизинен, алгачкы мазмуну менен алгачкы формасын толук сактап келе жатат. Кыргыз тилин окутуунун мазмуну (эмнени окутуу керек?), негизинен өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан тартып анча өзгөрүлбөй (грамматикалык материалдардан басымдуу болушу), кыргыз тил илиминдеги болгон жаңы изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын кошуп, дагы татаалдаштыруу менен коштолуп келе жатат.

Ал эми кыргыз тилин окутуунун негизги формасы катары класстык-сабак билим берүүнүн бардык баскычтарында колдонулуп келет. Соңку маалыматтарга караганда окутуу жана тарбиялоо процесстерин уюштуруунун 98% сабак формасында өтүлөт. Билим берүүнү уюштуруудагы сабактан башка, жаңы формаларын табууга болгон аракеттер дайыма жана тынбай жүргүзүлүп келе жатканына карабастан, окутуунун алда канча алгылыктуу жана натыйжалуу формаларын табуунун келечеги жок деп аныктоого болот.

Окутуунун сабак формасы негизделип, практикада колдонула баштагандан бери ал жөнүндө жүздөгөн методикалык эмгектер, ошондой эле практикалык иш-аракеттердин үлгүлөрү, иштелмелери иштелип, сунушталып келет, мындай аракеттер азыркы учурда да активдүү жүргүзүлүүдө.

Сабак жөнүндө орус педагог-окумуштуулары XIX, XX жана XXI кылымдарда (К. В. Ельницкий, В. П. Шереметовский, П. О. Афанасьев, Н. К. Кульман, К. А. Москаленко, Л. Я. Лернер, И. Н. Скаткин, А. В. Текучев, Ю. Б. Зотов, М. М. Махмутов, Б. Т. Панов, В. А. Онищук, Е. Н. Пассов ж. б.) өз изилдөөлөрүн арнап, ондогон методикалык эмгектерди жазышкан. Жалпы эле сабактын, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча да эмгектер жазылып, алар сабактын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылып келет. Атап айтсак С. Нааматов, К. К. Сартбаев, С. Үсөналиев, И. Бекбоев, Э. Мамбетакунов, Б. Исаков, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов, С. Байгазиев, А. Алымбеков, А. Муратов, Ж. Чыманов, С. Рысбаев, К. Дөбаев, К. Эсеналиева, А. Бектурова ж. б. эмгектери

азыркы учурда да пайдаланылып келет. Эгемендүүлүккө ээ болгондон бери кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча сабактардын иштелмелери, план-конспектилер, ж. б. боюнча атайын жыйнактар чыгарыла баштады. Алар сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга карата өз кызматтарын аткарып келет.

Жалпы эле сабак, анын ичинде, кыргыз тили сабагы жөнүндө бир катар эмгектер, сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, практикага сунуш кылынган менен кыргыз тилин окутууда, сабак өтүүдө бир катар **карама-каршылыктар** окутуу процессинде орун алып келе жатат. Алардын негизгилери мына булар: биринчиден, кыргыз тили сабагы илимий-теориялык жактан кыйла иштелип, көптөгөн тажрыйбалар топтолсо да сабакта коюлган максаттар толук ишке ашпай, кыргыз тили сабагы мектептеги предметтердин ичинен кызыксыз сабактардын катарында калып келет, экинчиден, кыргыз тилин окутуунун методикасы илими азыркы суроо-талаптарга жооп бергендей ондогон эмгектерди жаратса да, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү сабак өзүнчө изилдөөнүн, диссертациялык иштин темасы катары иштелбей келет, үчүнчүдөн, мектептер, кыргыз тили жана адабияты кабинеттери азыркы жабдыктар, керектүү каражаттар менен жабдылып, кыргыз тили боюнча сабакты уюштуруп, өткөрүүгө кыйла жакшы шарттар түзүлгөндүгүнө карабастан, кыргыз тил сабагынын натыйжалары али да төмөн бойдон калып келет ж. б.

Аныкталган ж. б. карама-каршылыктарды жоюу жана ал аркылуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун шарттарын жана ык-жолдорун аныктоо ишибиздин актуалдуулугун айкындап, көрсөттү.

Проблеманын мындайча коюлушу изилдөөбүздүн темасын: **“Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары,”**– деп аныктоо шарт түздү.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө программалары, иштери менен болгон байланышы: Диссертациялык изилдөөнүн темасы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Педагогика жана психология институтунун башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын илимий изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен аны практикада колдонуунун ык-жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Темага байланыштуу педагогикалык-методикалык, практикалык-колдонмолорду адабияттарды окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, кыргыз тили сабагынын азыркы практикадагы абалын аныктоо.

2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптарды аныктоо, аларды аткаруунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

3. Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктап, аларды сабак процессинде пайдалануунун ык-жолдорун, каражаттарын көрсөтүп, колдонууга сунуш кылуу.

4. Иштелип чыккан методикалык ой-сунуштардын алгылыктуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерип, практикада сунуш кылуу.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы: кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык иштелип чыккандыгы, анда сабактын максаттары, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгү менен компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер, окутуунун жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикалык негиздеринин талапка ылайык иштелип чыгышы ж. б. аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү ой-сунуштар, берилген үлгүлөр кыргыз тили мугалимдерине сабакты даярдоого, план түзүүгө, уюштурууга жана сабакты өткөрүүгө даяр теориялык жана практикалык маалыматтарды бере алгандыгы “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсунун сабак боюнча мазмунун байытууга кызмат кылгандыгы, кыргыз тили сабагын азыркы талапка ылайык жүргүзүүгө керектүү материалдарды бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт:

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Азыркы учурдагы окуучулардын укуктарынын өзгөчө корголушу, алардын билим алууга, кыргыз тилин окууга болгон кызыкчылыктарынын төмөндөшү ж. б. жүйөлөр кыргыз тили мугалимдерине окуучулардын ар бирин, ар бир класстын өзгөчөлүгүн эске алып, инсанга багыттап окутуунун талаптарына артыкчылыктуу маани берүүлөрү зарыл экендигин тастыктап турат. Тагыраак айтканда, “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес” (И. Бекбоев, А. Алымбеков) экендигин эске алуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги дидактикалык-методикалык шарты болоорун толук таануу.

2. Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын максаты өтүлүүчү темага ылайык тандалып, ошого ылайык окутуунун ык-жолдору жана каражаттары тандалып алынат. Тандалып алынган ык-жолдор өзгөрүүсүз, милдеттүү түрдө сабак процессинде толугу менен, ошол турушунда колдонулушу шарт эмес. Сабак процессинде жүрүшү, андагы түзүлгөн жагдай, шарт, кырдаалдарга жараша өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Анткени сабактын натыйжалуулугун алдын-ала пландаган ык-жолдор гана эмес, сабактагы ыңгайга жараша колдонулган башка ык-жолдор, каражаттар да жогорулатууга кызмат кыла алат.

3. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болуучу методикалык шарттар боюнча иштелип чыккан дидактикалык шарт-талаптар, методикалык аныкталган шарттары, аларды практикада колдонуу боюнча биз иштеп чыккан ой-сунуштардын, жоболордун алгылыктуу жана

натыйжалуу экендигин педагогикалык-эксперименттин иш-аракеттердин жыйынтыктары тастыктады жана пайдалануу сунуш кылууга негиз болду.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектерди, практикалык иштелмелерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, сабактын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык негиздери, сабактын үлгүлөрү изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылды. Педагогикалык эксперименттин иш-аракеттер изденүүчү тарабынан же анын көрсөтмөсү боюнча ишке ашырылды. Корутундулар, практикалык сунуштар изденүүчүнүн жекече иштөөсү аркылуу аткарылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы жана практикага киргизилиши: Изилдөөнүн натыйжалары боюнча Республикалык жана Эл аралык бир катар илимий-практикалык конференцияларда, илимий-методикалык кеңешмесинде баяндамалар жасалган. Республикалык илимий журналдарында макала түрүндө жарыяланды. Темага байланыштуу сабактын үлгүлөрү бонча Бишкек шаарында жана Чүй райондорунда У. Абдукаимов атындагы №8, В. Ф. Марков атындагы №1, С. Ибраимов атындагы №2, Ж. Токторбаев атындагы, Сооронбай уулу Дүр атындагы, Искра атындагы, Т. Каракеев атындагы, Аманат-Кызыл-Бирдик орто мектептерде сабактар өтүлүп талкууланды.

Диссертациялык иштин көлөмү жана түзүлүшү:

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, алардагы корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан жана адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин жалпы көлөмү - 147 бет, адабияттардын саны -120, таблицалар – 14.

I глава “Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптар”

Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары, кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору, азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну, кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар, кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү жөнүндө сөз болот.

Таалим-тарбия берүүнүн, окутуунун негизги формасы катары класстык сабак белгилүү педагог Я. А. Коменский тарабынан негизделип, айрым алымча-кошумчаларга ээ болуу менен практикада дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө колдонулуп келе жатканына жүздөгөн жылдар болду. Ал практикада сыналып, толукталып, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө билим берүүнүн ыңгайлуу жана натыйжалуу формасы катары кеңири таанылган. Кыргыз Республикасында да бул форма билим берүүдө колдонулуп келе жатканына бир кылымдан ашты. Сабак мектепке чейинки билим берүүдө, башталгыч класстарда окутууда, жалпы билим берүү мекемелерде, жогорку окуу жайларында, адистердин квалификациясын жогорулатып, кайра даярдоодо ж. б. эң кеңири тараган билим берүүнүн формасы болуп калды. Өткөн XX кылымдын башынан тартып, кыргыз тилин

окутуу процессинин дээрлик баардык формасы класстык сабак түрүндө өтүлүп келет. Албетте, жүз жылдан ашык мезгилди өз ичине камтыган бул процессте улуттук өзгөчөлүккө байланыштуу сабак калыптанып, мезгил талабына жараша өзгөрүп, толукталып келе жатат. Бир катар тажрыйбалар, табылгалар топтолгон, сабак өркүндөтүлгөн, талапка ыңгайлаштырылган.

Ошол эле учурда билим берүү, анын ичинде, кыргыз тилин эне тили катары окутуу, үйрөтүү иш - аракеттери коомго, коомдун өнүгүшүнө, социалдык - саясий, экономикалык өзгөрүүлөргө байланыштуу дайыма толукталып туруучу коомдук кыймылдуу процесс болуп саналат. Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптар, окутууга коюлган максат-милдеттер азыркы кыргыз тили сабагынын дидактикалык-методикалык мазмунун толуктоону талап кылууда. Мындан улам азыркы кыргыз тили сабагынын максатын, милдеттерин, аларга ылайык сабактын методикалык мазмунун талдоо, түшүндүрүү менен мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптарды талдап, тактоо зарылдыгы пайда болду.

Азыркы кыргыз тили сабагынын максатын аныктоо эки маселенин чечилиши менен шартталат. Биринчи, жалпы эле сабакка, анын максатына коюлуп жаткан азыркы талаптарды эске алуу зарыл. Экинчи, кыргыз тилин эне тили катары окутуу-жайылтуу боюнча кабыл алынган, мыйзам, стандарт, концепция жана программалардын талаптарынын негизинде сабактын максатын аныктоо.

Азыркы сабактын максаты-мугалим менен окуучунун биргелешкен, бир максатты көздөгөн иш-аракеттеринин жыйынтыгында алдын-ала белгиленген натыйжаны алуу. Ал эми кыргыз тилин орто мектептерде эне тили катары окутуунун максаты – окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү менен алардын оозеки жана жазуу иштерин кыргыз адабий тилинин нормаларына ылайык калыптандыруу, эне тили аркылуу улуттун жана адамзаттын баалуулуктарды өздөштүрүү, өз ишмердүүлүгүндө, жашоо-турмушунда колдонууга көнүктүрүү.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн зарыл болгон милдеттер азыркы учурда жалпы жана негизги (предметтик) деп экиге бөлүнүп аныкталат. Жалпы милдеттер төмөнкүлөр:

1. Таанып-билүүчүлүк. Бул милдет өспүрүмдү эне тилин жашоо турмушундагы, коомдогу, ишмердүүлүгүндөгү орду менен маанисин так аныктап билүүгө үйрөтүү аркылуу эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты, чындыкты чагылдыруунун жана башка предметтер боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга үйрөтөт, көнүктүрөт. Демек, эне тили баланын өзүн-өзү, өз улутун, тарыхы менен маданиятын, ошондой эле дүйнө таануунун негизги куралы, негизги каражаты катары окутулат.

2. Жүрүм-турумдук. Бул боюнча окуучу эне тилин кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) эркин жана талаптарга ылайык колдоно билүүгө көнүгөт. Мында кеп маданияты, адеп, маданият, улуттук каада-салт жана башка тууралуу окуучу туура билимге ээ болушу шарт.

3. Баалуулук. Окуучу эне тилин улуттук улуу дөөлөт, мурас жана маданият катары кастарлап кабыл алып, өз турмушунда колдонуп, эне тили

менен сыймыктанууга, аны коргоого жана колдоого көнүгөт (Кыргыз тилинин программасы. Б. 2016).

Азыркы кыргыз тили сабагын туура уюштуруп, аны өнүктүрүүдөн күткөн натыйжаны алуу үчүн мугалим эне тилди окутуунун төрт аспектисин мыкты өздөштүрүүсү жана колдонулушу зарыл.

Алар: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим берүүчүлүк. Главада ар бир аспект боюнча кеңири түшүнүктөр берилди.

Азыркы сабак жана анын методикалык жабдылышы (мазмуну) алда канча татаал жана бир нече милдеттерди өз ичине камтыйт.

Ар бир сабакта педагогикалык технологиянын, физиологиянын, социологиянын жана окутулуп жаткан предметтин өзгөчө маанилүү талаптары чагылдырылат, билим берүүнүн, тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн жалпы жана жекече милдеттери ишке ашырылат, мугалим менен окуучунун ишмердүүлүктөрү органикалык түрдө жуурулушат, максат, мазмун жана методдор өз ара биргелештикте аракетке келет.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну тууралуу сөз кылганда сабак процессиндеги мугалим менен окуучунун өз ара кызматташтыгы, баарлашуулары, бул иш-аракеттердин педагогикалык талаптарга ылайык жүргүзүлүшү да өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз тили сабагынын жандуулугун, жагымдуулугун, кызыктуулугун жана жугумдуулугун камсыз кылуучу негизги шарт – бул мугалим менен окуучунун эркин, өз ара сыйлашуу негизиндеги баарлашуусу.

Азыркы кыргыз тили сабагы жана анын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары тууралуу сөз кылганда сабакты пландап, уюштуруп, өткөрүп жаткан кыргыз тили мугалими коюлуп жаткан соңку талаптарга да токтолуусу да зарыл.

Кыргыз тили мугалимине коюлган талаптар педагогика менен психология илимдеринин соңку изилдөөлөрүнүн тыянактарына негизделет. Ишибизде бул маселеге М. С. Ткачеванын аныктамасы толук жооп берет деген жыйынтыкка келдик.

«Главными постоянными требованиями, предъявляемыми к педагогу, являются любовь к детям, любовь к педагогической деятельности, наличие глубоких специальных знаний по преподаваемому предмету, широкая общая эрудиция, педагогическая интуиция, высоко развитый интеллект, высокой уровень общей культуры и нравственности, профессиональное владение разнообразными методами обучения и воспитания детей. Без любого из этих качеств успешная педагогическая работа невозможно» (М. С. Ткачева, 2006. – 129-б). Бул талаптарга кошумча, биз кыргыз тили мугалими өз элин сүйгөн, патриот, өз өлкөсүнүн келечегин ойлогон көрөгөч, улуттук идеологияны таратуучу пропагандист болушун каалайбыз.

Мугалим – өзү өтүп жаткан предмет боюнча окуучуларга билим берүү менен бирге эле окуучунун инсандык касиет-сапаттарынын калыптанышына үлгү болуучу фигура.

Мугалимдин сабакта өзүн алып жүрүүсү, окуучуларга болгон мамилеси, айрыкча анын сөзү окуучуларда кеп маданиятынын калыптанышын, өнүгүшүнүн өзгөчө өбөлгөсү, шарты деп эсептейбиз.

Ошондуктан мугалимдин сүйлөөсү төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл деп белгилейбиз:

- жандуу, эмоционалдуу, сылык-сыпаа;
- элестүү жана экспрессивдүү;
- жагымдуу, жугумдуу, уккулуктуу жана ынанымдуу;
- накыл сөздөр, фразеологизмдердин колдонулушу;
- интонация, басым-паузанын туура колдонулушу;
- көркөм окуй алышы;
- окуучуларды тарта алышы ж. б.

1. Мугалимдин окуучулар менен кызыктуу маек кура алышы.

2. Мугалимдин окуучуларга кайрылууда, тапшырма берүүдө, баа коюуда жана башка, керектүү жана орундуу сөздөрдү таап, айта алышы жана башка талап кылынат.

Мектеп окуучуларынын маданият таануучулук компетенцияларын өнүктүрүүдө, кеп маданиятын жакшыртууда мугалим жогорку кептин сапаттарга ээ болушу жана аларды сабак процессинде орундуу колдоно алышы менен эле маселе толук чечилбейт. Мында кыргыз тили мугалими ойлонуп, алдын-ала чечип алуучу дагы бир маселе бар. Ал – окуучуларга суроо берүү маселеси. Тилеке каршы, суроо берүүнүн окутуу-үйрөтүү иштериндеги орду, кыргыз тилин окутуудагы мааниси жана ролу тууралуу методика илиминде өзүнчө сөз боло элек. Практикада дээрлик баардык учурда бирдей, окшош суроолор берилип, ага жараша окуучулар да бирдей, окшош жооп берүүгө жедеп көнүп бүтүшкөн. Бул абалды инновациялык өзгөртүүнүн зарылдыгы эбак бышып жетилген.

Тилдерди окутуунун кеңири тараган практикасында, методикалык эмгектерге, билим берүүнүн эл аралык долбоорлорунда сабак процессине берүүлүчү суроолорду ачык жана жабык деп экиге бөлүп, типтештирүү кыйла кеңири тараган. Аларда **ачык суроолор** төмөнкүдөй типтерге бөлүштүрүлөт:

– ачык суроолор: сүйлөшүүнү, баарлашууну улантууга, өркүндөтүүгө өбөлгө түзүп, аларга кыска жооп берүүгө мүмкүн болбогон суроолор, мисалы, эмне үчүн “сен деген сенек сөз” деп айтылат? Өз кебинде макалдарды ашыкча колдонуунун натыйжасы кандай болот? ж. б.

– аныктоочу, ачыктоочу суроолор: теманы, кубулушту же сүйлөшүп жаткан адамдын ой-сезимин, түшүнүгүн билүүгө көмөк көрсөтүүчү суроолор, мисалы, сын атоочтордун кептеги маанисин кенен айтып бериңизчи, фразеологизмдерди колдонууга карата сиздин оюңуз кандай? ж. б.

– бир нече адамга берилүүчү суроолор: мындай суроолор сүйлөшүүгө көбүрөөк адамдарды тартуу үчүн колдонулат. Мисалы, бул боюнча сиздин оюңуз кандай, айткандарга кошуласызбы?

Эркин суроолор: жооп берүү түрдүүчө жооп берүүсүнө багытталган суроолор, мисалы, бул боюнча жеке пикириңиз барбы? ж. б.

Ал эми **жабык суроолорго**:

– жабык суроого: мындай суроолорго “ооба” же “жок” деп, өтө кыска жооп берүүгө болот. Мисалы, сиз буга макулсузбу?, сиз түшүндүңүзбү? ж. б.

– тастыктоочу суроолор: бул суроолор проблеманы, фактыны, макулдашууну, келишүүнү, натыйжаны тастыктоо үчүн берилет. Мисалы, бул жыйынтык менен баарыбыз макул болдукпу?

– тактоочу суроолор: түшүнүүнү тактоо, тереңдетүү үчүн берилген суроолор. Мисалы, кеп маданияты керек деген жыйынтыкка келдикпи? Өзгөчө мааниге ээ болгон жагдайлар кайсылар? ж. б.

– баалоочу суроолор: билимди, түшүнүктү баалоодо колдонулат. Мисалы, теманы жетик түшүндүм деп айта аласызбы? Өз кебинерде колдоно турганыңарга ишенесиңерби? ж. б.

– проблемалык суроолор: ойлонууга багытталган суроолор. Мисалы, тилдеги фразеологизмдер кандайча жасалган? Ат атоочтордун текст түзүүдөгү негизги кызматы эмне?

Бардык суроолордун берилүү тартиби жана бере турган мезгили болот. Ошондой эле мугалим сабакты жандандырып, анын кызыктуулугун, эмоционалдуулугун арттыргысы келсе, чаташтыруучу, талаштыруучу, атүгүл күлкүлүү, табышмактуу суроолорду да берсе болот. Берилүүчү суроолорго коюулуучу негизги талап алардын өтүлүп жаткан темага, окутуунун максатына байланыштуу болуп, сабактын интерактивдүүлүгүн арттырууга багытталышы керек. Кайсы типтеги, кандай гана суроо болбосун, ал боюнча алынган жооп “туура”, “туура эмес”, “жакшы” сыяктуу сөздөр менен гана бааланбашы керек. Ар бир жооп класс боюнча кунт коюп угулуп, ага карата айрым окуучулардын пикирлери айтылып, мугалим тарабынан талданып, баа коюуда эске алынышы талап кылынат. Ар бир окуучу өз жообун ойлонуп берүүгө, ал жооп класста талдана тургандыгын эске алууга көнүксүн. Ошондо гана суроо берүүгө, жооп алуу сабактын эң негизги компоненти катары толук кандуу кызмат кылат. Кыргыз тили сабагы – бул кеп маданияты сабагы. Кеп маданияты боюнча билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырып, өркүндөтүү маселеси кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабакта камтылып, сабактын ажырагыс составдык бөлүмү болушу зарыл. Ал эми кыргыз тили мугалиминин сөзү окуучулар үчүн үлгү, жандуу кептин көрүнүшү болушу шарт. Билимди билимдүү гана бере алат. Кыргыз тили мугалими жандуу кыргыз тилинин жандуу көрүнүшүн алып жүрүүчү, барктоочу жана жаш муундарга берүүчү миссиясын ишке ашыруучу болушу шарт.

Иштин II главасы “Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунда методикалык шарттары боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталып, мында изилдөөнүн материалдары, методдору жана педагогикалык эксперименттин иш-аракеттердин жыйынтыктары берилди.

Изилдөөнүн объектиси- орто мектепте кыргыз тили сабагын даярдап өткөрүү процесси

Изилдөөнүн предмети- орто мектепте өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугунун жогорулатуунун методикалык шарттары.

Диссертациянын изилдөөбүздүн материалдары катары Кыргыз Республикасынын Билим берүү мыйзамынан тартып, мамлекеттин, предметтин стандарттар, концепциялар, окуу программаларынан тартып, педагогикалык жана кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектер талдоого алынды. Методикалык эмгектерден С. Нааматовдо, К. К. Сартбаевдин, А. Осмонкуловдун, С. Рысбаевдин, И. Бекбоевдун, А. Алимбековдун, Б. Өмүралиевдин, А. Муратовдун, Ж. Чымановдун, , К. Дөбаевдин, А. Мукамбетованын ж.б. адабияттары талдоого алынып, жыйынтыктар чыгарылды.

Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн негизги максаты кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары болгондуктан, изилдөө ишибизде максатка жетүүгө өбөлгө болуучу методдорду аныктап, аларды натыйжалуу колдонууга аракеттер жасалды. Иште, негизинен теориялык-практикалык жана педагогикалык-эксперименттик методдор колдонулду. Теориялык методдор аркылуу төмөнкүдөй иш-аракеттер аткарылды.

Биринчи, укуктук-нормативдик документтерди өздөштүрүү методу менен Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы, кыргыз тилин эне тили катары окутуунун Мамлекеттик жана предметтик стандарттары, окутуунун соңку иштелип чыккан концепциялары, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн Улуттук программалары, окутуу-тарбиялоого, инсанды өнүктүрүүгө карата Президенттин соңку Жарлыктары, кыргыз тилин окутуу программалары талданып, үйрөнүлдү жана жалпылаштырылды.

Экинчи, илимий-методикалык булактарды үйрөнүү методу аркылуу жалпы эле билим берүүнү, тарбиялоону уюштуруп, өткөрүүнүн формаларынын пайда болушу, өнүгүш тарыхы тууралуу маалыматтар топтолду. Окуу процессин уюштуруунун класстык сабак формасынын пайда болушу, анын тез эле дүйнөлүк деңгээлде кеңири колдонулуп кетишинин себеп-натыйжалары талдоого алынды. Жалпы эле педагогика илими, анын ичинде, улуттук педагогика илимдерине педагог-окумуштуулардын эң көп жана кайра-кайра кайрылган маселеси сабак жөнүндөгү экендигине ынандык. Орус педагог-окумуштуулары И. П. Подласыйдын, Е. И. Пассовдун, С. Д. Шевченконун, Б. Т. Пановдун ж.б. кыргыз окумуштуулары К. К. Сартбаевдин, И. Бекбоевдин, Э. Мамбетакуновдун, А. Алимбековдун, А. Муратовдун, Ж. Чымановдун ж.б. методикалык эмгектерин терең өздөштүрүү менен сабактын структуралык түзүлүшү, типтери менен түрлөрү, сабакка максаттын коюлушу, милдеттери жөнүндө, методдор жөнүндө жана сабакты талдап, баалоонун методикасы тууралуу керектүү маалыматтарды ала алдык. Алган жана өздөштүргөн материалдар кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык-методикалык маселелерин аныктап алууга жана аларды чечүүгө кызмат кылды. Азыркы класстык сабактын алгылыктуу жактары менен айрым чектелүү жактары боюнча, аларды жакшыртуу, өркүндөтүү боюнча айтылган айрым сунуштарды алгылыктуу деп эсептеп, ишибизде алар боюнча жеке пикир-тыянактарыбызды бердик.

Орус жана кыргыз тилдерин өзүнчө предмет катары окутууга карата иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрүн, иштелмелерин талдоо аркылуу сабакты пландап өткөрүүнүн азыркы абалы менен, сабактын ийгилик-кемчиликтери менен кабардар болдук. Жалпы эле сабак, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча изденүү, изилдөө дайыма болуп келгенине, бул процесс азыр да жүрүп жатканына ынандык.

Үчүнчү, практикалык тажрыйбаларды, табылгаларды талдоо, аларды жалпылаштыруу методу бизге кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун азыркы абалы, сабакты уюштуруп, өткөрүүнүн ийгиликтери, жетишкендиктери менен жакындан таанышууга шарт түздү. Ошондой эле азыркы кыргыз тили сабагында азыркы суроо-талаптарга жооп бербеген, калыпка салынган салттуу сабактардын да аз болсо да өтүлүп жатканына күбө болдук.

Азыркы кыргыз тили сабагын заман талабына ылайык өркүндөтүп, сабактын түзүлүшүнө өзгөртүү киргизип, жаңы интерактивдүү методдорду, заманбап каражаттарды колдонууга болгон аракеттер арбын экенине ынандык.

Төртүнчү, сурамжылоо, аңгемелешүү методу аркылуу биз проблема менен жакындан таанышууга мүмкүнчүлүк алдык. Мында райондук, шаардык билим берүү кызматкерлери, мектеп жетекчилиги, кыргыз тили мугалимдери, мектеп окуучулары, ата-энелер арасында кыргыз тилин окутуу, сабактын жүрүшү, өтүлүшү жөнүндөгү түрдүү пикирлер, сунуштар топтолду, окутуунун, кыргыз тили сабагынын учурдагы абалы тууралуу маалыматтар алынды.

Сурамжылоонун жана аңгемелешүүнүн жүрүшүндө сабак жөнүндө, кыргыз тили сабагы жөнүндө мугалим, окуучу жана ата-энелердин пикирлеринде кескин айырмачылыктар жок экендиги, ошол эле учурда бирдиктүү бир, конкреттүү пикир жок экендиги айкындалды. Ата-энелер арасында сабакка, кыргыз тилин окутууга карата өзүнчө көз караш, пикир же сунуштар аз экендиги, айрым ата-энелер ал жөнүндө ойлонбой тургандыктарын, окутуу, сабак толугу менен мугалимдин гана иши катары карай турганын жашырышкан жок.

Бешинчи, анкета алуу методу. Бул метод аркылуу биз сабак боюнча мектеп администрациясынын, мугалимдин, окуучунун жана ата-энелердин жеке пикирлерин билүү максатында өз-өзүнчө даярдалып, атайын суроолор камтылган анкеталарды таратып берип, аларга жазуу түрүндө жооп берүүлөрүн өтүндүк. Алынган жооптордон кыргыз тили мугалими да, окуучусу да, ата-эне да кыргыз тилинин өзүнчө предмет катары окутулушун колдоп, аны жакшыртууга, натыйжасын арттырууга өтө кызыкдар экендиги аныкталды.

Педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктап, алар боюнча конкреттүү тыянактарды

чыгарып, практикалык сунуштарды берүүгө багытталган педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттерди жана иш-чараларды жүргүзүүнүн базасы катары:

1. Чүй районундагы Чүй айылынын В. Ф. Марков атындагы №1 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Сулайманова Гульнара Шаршеновна, эмгек стажы 32 жыл.

2. Чүй районундагы Чүй айылынын С. Ибраимов атындагы №2 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Мусаева Айзада Роевна.

3. Чүй районундагы Искра айылынын орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Мамбеталиева Бегайым Бийсановна, эмгек стажы 35 жыл.

4. Чүй районундагы Чоң-Жар айылындагы Ж. Токторбаев атындагы толук эмес орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Алымкулова Атыркүл Бакасовна, эмгек стажы 35 жыл.

5. Чүй районундагы Сайлык айылынын Д. Сооронбай уулу атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Мамытова Тургун Мамытовна, эмгек стажы 38 жыл.

6. Чүй районундагы Кош-Коргон айылынын Т. Каракеев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги, Манас таанууга окуучуларды алып чыккан мыкты мугалим Дүйшембиева Айдай, эмгек стажы 38 жыл.

7. Чүй районундагы Садовое айылынын И. Үкүев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги, сөз чебери, устат мугалим Шабданова Чынаркүл Тентиевна, эмгек стажы 40 жыл.

Эксперименттик иш-чараларга аталган мектептердин 120 мугалим, 200 жакын окуучулары тартылды.

Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер изилдөө иштеринде натыйжа берип, салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Этаптар: аныктоочу, калыптандыруучу жана текшерүүчү деп аныкталды.

Биринчи, аныктоочу этап 2015-2016-жылдары, экинчи калыптандыруучу этап 2017-2020-жылдары, үчүнчү текшерүүчү этап 2021-2023-жылдары жүргүзүлдү. Ар бир этаптын конкреттүү максаты, ага ылайык милдеттери аныкталып, максат-милдетке жараша изилдөөнүн методдору тандалып алынды. Ошондой эле этапта жүргүзүлгөн иш-аракеттерден алынган натыйжалары тууралуу маалыматтар берилди.

Ар бир этаптын кыскача мазмунун, жыйынтыгын таблица түрүндө төмөнкүдөй бердик:

2.1-таблица. – Эксперименттин аныктоочу этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
<p>Орто мектептерде өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагынын азыркы абалын аныктоо.</p> <p>Сабак боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү, окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелерин аныктоо.</p> <p>Илимий божомолдун негизин түзүү.</p>	<p>Эксперименттик иш-аракеттерди жүргүзүүнүн багыттарын, ык-жолдорун аныктоо, изилдөө иштерин жүргүзүүнүн максат-милдеттерин тактоо.</p> <p>Сабак боюнча негизги көйгөйлөрдү аныктоо.</p>	<p>Илимий-методикалык эмгектерди, нормативдик документтерди окуп-үйрөнүү.</p> <p>Мектеп тажрыйбасын талдоо, жалпылаштыруу, байкоолорду жүргүзүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкеталарга жооп алуу, аларды жалпылаштыруу.</p>	<p>Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагынын абалы аныкталды.</p> <p>Мугалимдердин иш-тажрыйбалары талданып, жыйынтык чыгарылды.</p> <p>Сабак маселеси боюнча мугалимдердин суроо-талаптары, керектөөлөрү такталды.</p> <p>Окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелери айкындалды.</p>

2.2-таблица. – Эксперименттин калыптандыруучу этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
<p>Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болгон методикалык шарттарды теориялык негизде аныктоо.</p> <p>Илимий божомолду толуктоо, тактоо.</p>	<p>Аныкталган теориялык негиздерди сабак процессинде сыноо.</p> <p>Мугалимдер менен окуучулардын сабак процессиндеги ишмердүүлүктөрүн байкоо, тыянак чыгаруу.</p>	<p>Сабактарга катышуу, талдоо, сунуш кылынган үлгүлөрдөгү сабактарды аткаруу, талдоо.</p> <p>Окуучулардын сабактагы иш-аракеттерин талдоо жана баалоо, салыштыруу, типтештирүү, жалпылаштыруу</p>	<p>Кыргыз тили мугалиминин сабакты жакшыр-тууга болгон аракети, мүмкүнчүлүктөрү аныкталды, окуучулардын сабакка болгон кызыгуу-ларын арттыруунун шарттары, жолдору айтылды.</p> <p>Сабактын натыйжалуулугун жогору-латууга болгон сунуштарын алгылыктуу экендиги такталды.</p>

2.3-таблица. – Эксперименттин текшерүүчү этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
Кыргыз тили сабагынын натыйжалуу-лугун жогорула-туунун биз иштеп чыккан методикалык шарттарынын алгылыктуу экендигин текшерүү, алымча-кошум-чаларды киргизүү, жыйынтыктоо.	Сабак боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жарыялоо. Мугалимдер менен аңгемелешүү, семинар-тренингдерди өткөрүү. Окуучулардын пикирлерин жазуу түрүндө алуу, сабактын моделин иштеп чыгуу.	Мугалимдер менен окуучулардан анкета аркылуу суроолорго жооп алуу, аларды жалпылаштыруу. Сабактарга талкуу уюштуруу. Тажрыйбаларды талдоо, толуктоо.	Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары анык-талды, такталды. Мугалимдер менен окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон мамиле-түшүнүк-төрү аныкталды. Сабакты жакшыр-туунун конкреттүү ык-жолдору иштелип чыкты, практикага сунушталды.

Эксперименттик иш-аракеттердин аныктоочу этабында орто мектептердин кыргыз тили мугалимдерине анкеталар таратылып берилип, алынган жооптордун жалпы саны 120 болду. Анкетада: “Сиздин оюңузча кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кедерги болгон негизги беш себеп кайсылар?” деген суроо-өтүнүч жазылган. Алынган жоопторду талдап, жалпылаштыруу менен төмөнкүдөй маалыматтарды алдык: Мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили окуу программасында теориялык (грамматикалык) маалыматтарга ашыкча көп орун берилгендигин белгилешти. Андан кийинки орунда кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча, айрыкча сабактын методикасы боюнча методикалык эмгектердин аздыгы, жарык эмгектердин көпчүлүгү практик мугалимдерге жетпей, өтө аз нускада жарык көргөнүн айтышты.

2.4-таблица. – Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы

Жооптордун жалпы саны	Грамматикалык-теориялык материалдардын көп болушу	Методикалык эмгектердин аздыгы	Окуучулардын окууга болгон кызыкчылыктарынын төмөндүгү	Класстагы окуучулардын санынын ашкере көптүгү	Административдик тескөөлөр
120	37	35	21	20	7
100%	30,8%	29,2%	17,5%	16,7%	5,8%

Ал эми 10-11-класстардын окуучуларына таратылган анкеталарда төмөнкүдөй суроолор берилген:

Биринчи суроо: Кыргыз тили сабагындагы сага жакпагандар кайсылар?

Экинчи суроо: Кыргыз тили сабагынын кандай өтүлүшүн каалайсың?

(Эгерде окуучу өзү каалабаса анкетаны алып жазбай коюуга уруксат берилди. Бул окуучунун өз оюн, пикирин тартынбай, ачык айтып берүүсүнө шарт түзүү үчүн жасалды). Жоопторду талдап, жалпылаштырууда төмөнкүлөр белгилүү болду.

2.5-таблица. – Окуучулардын кыргыз тили сабагына мамилеси

Окуучуларга жакпаган көрүнүштөр	Окуучулар каалаган, күткөн көрүнүштөр
<p>Эрежелерди мажбурлап жаттоого сунуш кылышы.</p> <p>Үй тапшырмалардын көптүгү.</p> <p>Бирдей, кызыксыз көнүгүү иштеринин көп болушу.</p> <p>Окшош, кызыксыз суроолордун көп берилиши.</p> <p>Темалардын кызыксыздыгы.</p> <p>Мугалимдин көп сүйлөөсү.</p> <p>Окуучулардын өз ойлоруна көңүл бурулбашы.</p> <p>Окуу китебинен көчүрүп жазууга тапшырмалардын көп берилиши.</p> <p>Сабактын кызыксыз өтүшү.</p> <p>Турмуш менен байланыштын жоктугу.</p>	<p>Сабактын кызыктуу болушун.</p> <p>Кызыктуу темалардын талкуулануусун.</p> <p>Тилди жашоо-турмуш менен байланышта үйрөтүлүүсүн.</p> <p>Эреже-аныктамаларды жаттоо боюнча тапшырмалардын аз болушун.</p> <p>Сабакта ар-түрдүү методдордун, оюндардын көп болушун.</p> <p>Окуучулар кызыккан суроо, тапшырмалардын көп болушун.</p> <p>Текст менен иштөөгө, текст түзүүгө көп убакыттын бөлүнүшүн.</p> <p>Окуучунун жеке оюн, пикирин сабакта айтууга орун берилишин.</p> <p>Талашып-тартышууга мүмкүнчүлүктүн болушу.</p> <p>Жазуу иштеринин начар жактары менен бирге эле жакшы жактарынын сабакта айтылышын.</p>

Окуучулардын жоопторун талдоо, жалпылаштыруу азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун толуктоонун, өзгөртүүнүн зарылдыктарын көрсөтүп турат. Башкача айтканда, кыргыз тили сабагынын негизги маселеси, талабы окутууда окуучунун активдүүлүгүн, чыгармачылыгын жана өз алдынчылуулугун, жекече ой жүгүртүүсүн өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берүү болуп саналат. Окуучулардын басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили сабагында мугалимдин көп сүйлөгөнүн, теманы өзү түшүндүрүп бергенин жактырышпайт. Бул жагдайды эске алууга милдеттүүбүз. Мыкты методисттер тил сабактарына мугалим бөлүнгөн убакыттын 40-70% чейинкисин өздөрү сүйлөө менен өткөрүп келе жатканын туура эмес деп эсептешет.

10-11-класстардын окуучуларына сурамжылоо жүргүзүлүп, алардан: “Кыргыз тили сабагындагы сага жаккан, кызыгып окуган темалар кайсылар?” деген бир гана суроо берилип, жооптор алынды. Суроого 96 окуучу жооп берди. Жыйынтыгы төмөнкүдөй коюлду:

2.6-таблица. – Окуучулардын сабакты кызыгып окуган темалары

	Тематика	Окууч. саны	%
1.	Текстти талдоо жана текст түзүү	25	26,1
2.	Иш кагаздарын окуп үйрөнүү, иш кагаздарын өзүнчө жазуу	22	22,9
3.	Грамматикалык (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) талдоолорду жүргүзүү	20	20,8
4.	Дил баяндарды жазуу	18	18,7
5.	Окуу китебинде берилген көнүгүүлөрдү иштөө	11	11,5
Жалпы		96	100 %

Маалыматтардан көрүнүп тургандай, окуучулар кызыгып иштеген, жаккан темалардын сап башында (№1, №2) турган текст менен иштөө жана иш кагаздарын аткаруу темаларынын экөө тең кыргыз тилин окутуунун “байланыштуу кеп” бөлүмүнө тиешелүү. Алар кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүнө эч кандай тиешеси жок. Бул абал, бизди, кыргыз тили мугалимдерин ойлонтууга тийиш. Анткени окуучулардын дээрлик тең жарымы кыргыз тилинин грамматикасын окууга эмес, кеп ишмердүүлүгүн (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) жакшыртууга багытталган темаларга кызыга турганы – бул күтүлгөн нерсе, эске алчу көрүнүш.

Мектеп окуучулары дил баян жазууга кызыга турганын эске алып, дил баян жаздыруу, талдоо жана баалоо боюнча бир катар методикалык жана практикалык ой-сунуштарды иштеп чыктык. Мында Эл мугалими Б. Исаковдун, педагог-окумуштуулар: С. Рысбаевдин, А. Муратовдун, Н. Мурзаевдин ж.б. эмгектерин пайдаландык.

Бишкек шаарындагы У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери Дарданова Гульмира Камалбековна, Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна, Сапарбекова Сагын Сапарбековна менен биримдикте дил баян жазууга даярдануу, жаздыруу жана баалоо иш-аракеттерди бирге жүргүздүк. Эксперименттик иш-чаралардын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду.

2.7-таблица. – Эксперименттин иш-чаралардын жыйынтыгы

	Мектеп, класс жана дил баяндын темасы	Ок ууч. саны	Баалар				% көрсөт күч
1.	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 5-класс. Тема: Алтын куш						
	Эксперименттик топ	45		2	2	54,9	
	Текшерүүчү топ	37				45,1	

					8		
Жалпы:		82	3	1	0		100
2.	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 9-класс. Тема: Мен Кыргызстан менен сыймыктанам						
	Эксперименттик топ	31		1			47,7
	Текшерүүчү топ	34			2		52,3
Жалпы:		65	4	9	1	1	100
3	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 11-класс. Тема: Айылымдын асыл адамдары						
	Эксперименттик топ	36		4	3		51,4
	Текшерүүчү топ	34		1	2		48,6
Жалпы:		70	2	5	5		100

Көрүнүп тургандай, атайын даярдыктардан кийин дил баян жазган эксперименттик топто алган баалардын катышы текшерүүчү топко салыштырганда алда канча жогору болуп, “2” алган окуучулардын саны эксперименттик топто кыйла кыскарды. Мындан улам дил баян жаздырууда биз сунуш кылган методикалык-практикалык иш-аракеттердин алгылыктуу жана натыйжалуу экендигине ынандык.

“Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары” – деп аталган үчүнчү главада сабактын стратегиясын аныктап алуу – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык шарты, билим берүүнүн жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси, кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун мазмуну, кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу – сабактын натыйжалуулугун арттыруунун шарты катары менен байланышкан маселелер ачыкталды.

Иштин жүрүшүндө Бишкек шаарындагы жана региондордогу мектептерде болуп, сабактарга катышып, аларды талкуулап, ошол эле учурда кыргыз тили мугалимдери менен аңгемелешүү, пикир алышуу. сурамжылоо жана башка иш - чаралар жүргүзүлдү. Кыргыз тили сабагына байланыштуу бир катар практикалык маселелер боюнча мугалимдер көптөгөн пикирлерин билдиришти, сунуштарын айтышты, муктаждыктарын билдиришти. Бул боюнча бир катар маанилүү маалыматтарды алдык. Ошол эле учурда практик мугалимдин кыргыз тили сабагы боюнча айрым теориялык маселелер боюнча маалымат-түшүнүктөрү чектелүү экендиги да айкын болду. Практик

мугалимдерге керек болгон теориялык суроолордун бири өтүлүүчү сабактын стратегиясын алдын ала аныктап алуу экендиги белгилүү болду.

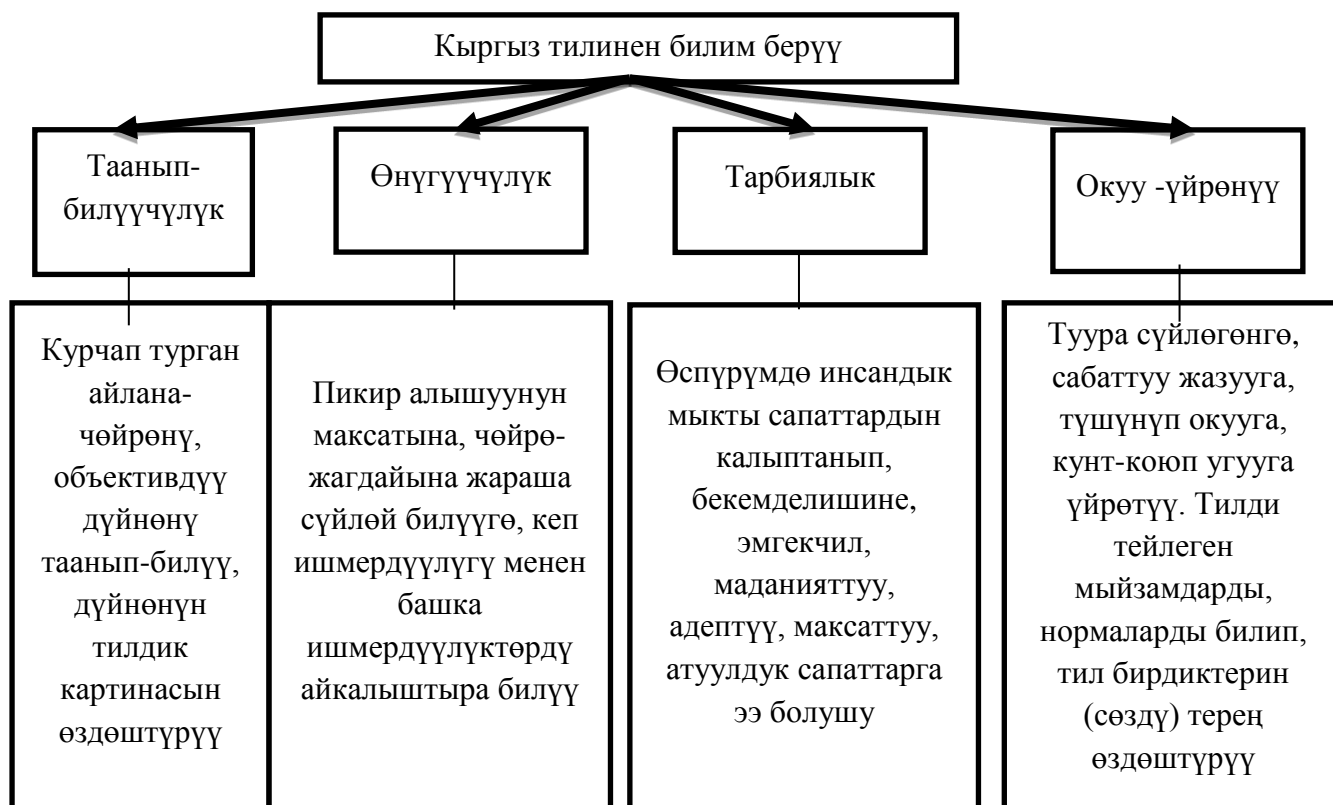
Иштин бул главасында сабактын стратегиясын тандап, аныктап алуу маселеси каралды. Кыргыз тили сабагын туура уюштуруп, кызыктуу өтүүгө кедерги болгон айрым себептер тууралуу эмгектерде белгиленип жүрөт. Мисалы, профессор С. Байгазиев себебин “тилди окутуу грамматикалык эрежелерди, тил терминдерин карандай жаттатуунун алкагында камалып келгендигинен” көрсө, Ж. Чыманов мектеп программасында окуучулардын сүйлөөсүн өнүктүрүүгө жалпы сааттын 17,4 пайызы гана бөлүнгөндүгүнөн деп белгилейт. Тилди окутуудагы бул көрүнүш кыргыз тилин окутууда гана эмес, башка тилдерди, орус тилин, окутууда да болуп жатканын орус педагогдору да белгилешет. Мисалы, профессор. Е. С. Антонованын пикири боюнча ал себеп төмөнкүдөй:

«... не секрет, что уроки родного языка стали для современных учеников непреодолимо трудными и неинтересными. Одной из главных причин этого является оторванность нашего учебного предмета от реального существования языковой среды, непонимание детьми роли и значения русского языка повседневной жизни» (Е.С. Антонова Методика преподавания русского языка: коммуникативно-деятельностный подход: учебное пособие, 2007,7-бет). Бул чындык кыргыз тилин окутууга да толук мүнөздүү көрүнүш.

Биз бул абалдан чыгуунун жолдорунун бири катары өтүлүүчү сабактын стратегиясын тактап, аныктап, практикада колдонууну сунуш кылабыз. Сабактын стратегиясы – бул билим берүү системасын өнүктүрүүнүн перспективалуу максаттарын жана каражаттарын, максатты ишке ашыруунун максаты менен шарттарын аныктап, аны турмушка ашыруу. Илимий-педагогикалык изилдөөлөргө таянуу менен, кыргыз тили сабагынын стратегияларын: пассивдүү, активдүү жана интерактивдүү деп аныктап, ар бир стратегиясын алгылыктуу жактары менен айрым кемчиликтери тууралуу маалыматтар берилди.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун өзгөчө мааниге ээ болгон методикалык шарттарынын бири окуучуларда билим алуу көндүмдөрүнүн калыптанышы саналат. Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде бул проблема боюнча өзүнчө изилдөө иштери жүргүзүлбөй келе жатат. Орус педагогдору менен психологдору бул маселеге маани берип, өз эмгектеринде ал боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, өз корутундуларын берип келишет. Окуучулардын билим алуу, окуу процесстерин аныктап түшүндүрүү боюнча бир катар аныктамалар бар. Мисалы, П. Я. Гальперин, А. Н. Лъентьев окууну ишмердүүлүк деп аныктайт. Ал эми В. В. Давыдов, В. А. Онищук жана башка окууну проблеманы кое билүү жана аларды чече билүү деп түшүндүрүшөт. Биз аларга жана кыргыз педагогдору профессор И. Бекбоев ж. б. педагогдордун пикирин таянуу менен окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн, аны уюштуруунун жана жүргүзүүнүн жолдорун жети этапка бөлүп түшүндүрүүгө аракет кылдык.

Берилген аспектилерди кыргыз тили боюнча билим берүү менен байланыштырсак, ал төмөнкүдөй болот.

Албетте, азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуу биз аныктап, сунуш кылган методикалык шарттар менен эле чектелбейт. Сабак жандуу жана өзгөрүлмөлүү болгондуктан аны жакшыртуунун жол-жоболору, шарттары, жалпы эле технологиялары дайыма өзгөрүп, толукталып туруучу, өзгөрүлмөлүү жана дайыма болуп туруучу процесс экендиги белгилүү. Сабактын натыйжалуулугун арттыруу маселеси дайыма болуучу, дайыма толуктоону, өзгөртүүнү талап кылган, коомдук-социалдык суроо-талаптарга жараша оңдолуп, толукталып туруучу жандуу жана зарыл талап болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Корутундуда жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутулуп келе жаткан кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын азыркы талаптарга ылайык аныктоо жана аны ишке ашыруунун ык-жолдорун, каражаттарын иштеп чыгуу максатын көздөгөн бул диссертациялык ишибизде төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

Биринчи милдет. Темага байланыштуу адабияттарды окуп-үйрөнүү менен кыргыз тили сабагынын практикадагы азыркы абалын аныктоо боюнча төмөнкүдөй корутундуга келдик. Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарында окутууга салттуу мамиле кылуу, сабактын этаптары эч бир өзгөрүүсүз кайсы класста, кайсы тема өтүлбөсүн бирдей жүргүзүлөт. Бул окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын жогорулатууга кызмат кыла албайт. Сабакта колдонулган ык-жолдор, методдор, каражаттар методикалык эмгектерде кандай берилсе, дал ошондой кылып тууроого негизделгендиктен, алар күткөн натыйжаларды бербей келет.

Кыргыз тили мугалимдеринде кеп маданияты, жалпы эле маданий компетенттүүлүктү жакшыртуу зарылдыгы бар.

Экинчи милдет. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды аныктоо жана аларды ишке ашыруунун ык-жолдорун иштеп чыгуу. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды, негизинен, төрткө бөлүп карадык. Алар: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим-берүүчүлүк.

Үчүнчү милдет. Сабактын натыйжалуулугун өркүндөтүүнүн негизги методикалык шарттары катары сабактын стратегиясын аныктап алууну, билим берүүнүн жаңы парадигмаларын сабакта колдонууну, окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн жакшыртууну жана интеграциялык окутууну көрсөттүк.

Төртүнчү милдет. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, алар боюнча иштелип чыккан методикалык сунуштардын алгылыктуулугу атайын уюштурулган педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер аркылуу сыноодон өткөрүлдү. Анын жыйынтыгы боюнча ишке айрым толуктоолор киргизилип, практикада колдонуугу сунуш кылынды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине окутууга жана окуучуларга карата болгон түшүнүк менен мамилени акырындап өзгөртүүнү сунуш кылабыз.

Окутуу – бул окуучуларга билимдердин жыйындысын даяр түрүндө берүү эмес, ал – окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруу менен керектүү билимдерди жекече өздөштүрүүсүнө өбөлгө, шарт түзүү.

Окуучу – даяр билимдерди ошол боюнча алуучу объект эмес, ал – мугалимдин көрсөтмөсү, багыттоосу жана уюштуруусу менен керек болгон билимдерди жекече өздөштүрүүчү субъект.

2. Ар бир окуучуну жакындан таанып, анын үй-бүлөлүк социалдык абалын, кызыкчылыктарын, максат-мүдөөлөрүн, өздөштүрүү, үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн, саламаттыгын, муктаждыктарын ж. б. жеке сапат, жөндөм, касиеттерин терең үйрөнүү, сабакта аларды эске алуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун социалдык жана дидактикалык шарты экенин эстен чыгарбоону сунуш кылабыз.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. **Черикчиева, Г.М.** Сабактын стратегиясын талдоо – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 100-104-бб.

2. **Черикчиева, Г.М.** Азыркы кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору

[Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 97-100-бб.

3. **Черикчиева, Г.М.** Билим берүүнүн жаңы парадигмалары кыргыз тили сабагында [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, –2016. – 82-85-бб.

4. **Черикчиева, Г.М.** Азыркы кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, –2016. – 85-88-бб.

Черикчиева, Г.М. Кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө сабактын максаттарын аныктоо [Текст] / Г.М Черикчиева // Наука новые технологии и Инновации Кыргызстана. –2016. – № 10. – 298-300-бб.

5. **Черикчиева, Г.М.** Окуучулардын маданият таануучулук компетенцияларын өркүндөтүүнүн жолдору [Текст] / Г.М Черикчиева // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. –2016. – № 10. – 301-304-бб.

6. **Черикчиева, Г.М.** Азыркы кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу [Текст] / Г.М Черикчиева // Ата-Түрк Ала-Тоо университети –2017.– № 2. – 223-227-бб.

7. **Черикчиева, Г.М.** Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун [Текст] / Г.М Черикчиева // Ата-Түрк Ала-Тоо университети. –2017. – № 3. – 156-162-бб.

8. **Черикчиева, Г.М.** Цели уроков современного кыргызского языка Российская академия [Текст] / Г.М Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования –2017. – № 1. – 26-29-бб.

9. **Черикчиева, Г.М.** О культуроведческой компетентности учителя кыргызского языка Российская академия [Текст] / Г.М Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 3. – 34-38-бб.

10. **Черикчиева, Г.М.** Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар. [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. – 144-148-бб.

Черикчиева Гулмира Мейманбековна 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча “Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары” аттуу темадагы педагогика илимдеринин кандидаты кызматташуунун даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил, кыргыз тили, маданий компетенттүүлүк, көндүм, калыптандыруу, интеграция, стратегия, дидактика, парадигма, метод.

Изилдөөнүн объектиси – орто мектепте кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүү процесстери.

Изилдөөнүн предмети – орто мектепте өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары.

Изилдөөнүн максаты: орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен аны практикада колдонуунун ык-жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык иштелип чыккандыгы, анда сабактын максаттары, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгү менен компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер, окутуунун жаңы парадгмаларын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикалык негиздеринин талапка ылайык иштелип чыгышы ж.б. аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: изилдөөөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү ой-сунуштар, берилген үлгүлөр кыргыз тили мугалимдерине сабакты даярдоого, план түзүүгө, уюштурууга жана сабакты өткөрүүгө даяр теориялык жана практикалык маалыматтарды бере алгандыгы “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсунда сабак боюнча мазмунун байытууга кызмат кылгандыгы, кыргыз тили сабагын азыркы талапка ылайык жүргүзүүгө керектүү материалдарды бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

РЕЗЮМЕ

диссертации Черикчиевой Гулмиры Мейманбековны на тему: “Методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка в средней школе” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: государственный язык, кыргызский язык, культурная компетентность, навык, формирование, интеграция, стратегия, дидактика, парадигма, метод.

Объект исследования: процесс подготовки и проведения уроков кыргызского языка в средней школе.

Предмет исследования: методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка, проводимого в средней школе.

Цель исследования: определить методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка в средней школе, разработать подходы и способы его применения на практике, рекомендовать к применению на практике с проведением педагогических экспериментальных проверок.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в методике преподавания кыргызского языка были разработаны методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка, в соответствии с современными требованиями к обучению кыргызскому языку, в которых рассматриваются вопросы о целях, содержании урока, деятельности и компетентности учителя, в соответствии с требованиями методических основ применения новых парадигм обучения на уроке кыргызского языка и т.д.

Практическая значимость результатов исследования объясняется тем, что полученные результаты исследования, конкретные идеи, предложения, представленные образцы позволили учителям кыргызского языка подготовить, составить план, организовать и предоставить теоретическую и практическую информацию, готовую к проведению урока, послужили обогащению содержания курса “методика преподавания кыргызского языка”, предоставили необходимые материалы для проведения урока кыргызского языка в соответствии с современными требованиями.

SUMMARY

Cherikchieva Gulmira Meymanbekovna is the author of a dissertation study for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences in the specialty 13.00.02–theory and methodology of teaching and upbringing (kyrgyz language) on the topic “methodological conditions for improving the effectiveness of the Kyrgyz language lesson in secondary school”

Key words: state language, kyrgyz language, cultural competence, skill, formation, integration, strategy, didactics, paradigm, method.

The object of the study is the processes of preparing and conducting Kyrgyz language lessons in secondary schools.

The subject of the study is the methodological conditions for improving the effectiveness of the kyrgyz language lesson conducted in secondary school.

The purpose of the study: to determine the methodological conditions for improving the effectiveness of the kyrgyz language lesson in secondary school, to develop approaches and ways of its application in practice, to recommend it for use in practice with pedagogical experimental checks.

The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time in the methodology of teaching the kyrgyz language, methodological conditions for improving the effectiveness of the kyrgyz language lesson were developed, in accordance with modern requirements for teaching the kyrgyz language, which address issues about the goals, content of the lesson, activities and competence of the teacher, in accordance with the requirements of the methodological foundations of the application of new paradigms of teaching in the kyrgyz language the kyrgyz language lesson, etc., are determined.

The practical significance of the research results is explained by the fact that the obtained research results, specific ideas, suggestions, and samples provided allowed teachers of the kyrgyz language to prepare, make a plan, organize and provide theoretical and practical information ready for the lesson, served to enrich the content of the course “methods of teaching the kyrgyz language”, provided the necessary materials for the kyrgyz language lesson in accordance with modern requirements.